

1915'te Van'da Ne Oldu?

Hüseyin Çelik*

2015 Ermeni Tehciri'nin 100. yıldönümü olduğu için, Ermeni Diasporası'nın dünyanın her tarafında 100. yılı da vesile yapılarak o malum ve meşhur "soykırım" iddiaları ile ortaya bir kez daha çıkacağı aşikârdır.

Ermenilerin "soykırım"ın başlangıcı olarak kabul ettikleri 24 Nisan 1915 doğrudan Van'la ilgilidir. Hal böyle olunca söz konusu tarihte Van'da gerçekte ne olup olmadığının tespiti büyük bir önem arz eder. Bundan dolayı Ermeni olaylarının Van Safhasının ortaya konmasını esas alan bu makalemiz, umarız ki gerçeğin ortaya çıkarılmasına mütevazî bir katkı olur.

Van, asırlar boyunca, Müslümanlarla Ermenilerin bir arada huzur içinde yaşadıkları bir Doğu Anadolu şehridir. Yöre 638 yılında İslam orduları tarafından fethedilmiş, ancak esas İslâm hakimiyetinin 9'uncu asrın son çeyreğinden sonra Abbasiler tarafından temin edildiği bilinmektedir.¹ Eyyübler, Harzemşahlar, Selçuklular, Karakoyunlular, Moğollar, Akkoyunlular, Osmanlılar, Safevîler ve tekrar Osmanlıların hakimiyetine giren şehirde Ermeni nüfus, Birinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını hep sürdürmüştür. 1653 yılında Van'a gelen Evliya Çelebi'ye göre şe-

hirde gayrimüslim tebaa olarak sadece Ermeniler mevcuttur.² Gerçekten, Van'da kayda değer Rum, Yahudi vs. nüfusun yaşadığına dair bir belgeye rastlanmamaktadır.

Ermenilerin en çok önem verdikleri üç merkezden biri, Van'da bulunan Ahtamara(Akdamar) Adasıdır. Çeşitli dönemlerde Gregoryan Ermenilerin merkezi konumunda bulunan Akdamar Adası, ünlü kilisesi ve ruhban okulu ile Ermeni tarihinde önemli bir yer işgal eder. Ondokuzuncu asrın neredeyse son çeyreğine kadar Ermeniler, bazı ferdi çıkışların dışında, Osmanlı Devletine sadık kaldılar. Ermeni Patriği Nerses Varjabendanyan'ın, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının galibi olarak Yeşilköy'e kadar gelen Rus ordusunun başkomutanlık karargahına gidip Grandük Nikola'dan, Doğu'da Rusların himayesinde bir Ermeni devleti kurulmasını talep etmesi bir dönüm noktası olmuştur.

Bağımsız bir Ermenistan kurma çabası, "93 harbi'nden(1877-78) sonra ivme kazanmıştır. Van vilayeti, Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusun en yoğun olarak bulunduğu iki vilayetten biriydi. Ermeni nüfusu yoğunluğu itibarıyla birinci sırada Bitlis, ikinci sırada Van geliyordu. 1914 yılında tamamlanan resmi nüfus istatistiğine göre, Van'da yaşayan 179.380 Müslüman nüfusuna karşılık 67.792 Ermeni bulunuyordu.³ O zaman Hakkari'nin Van'a bağlı sancak olduğu, bugün Bitlis'e bağlı olan Adilcevaz kazasının da Van'a bağlı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu istatistiğe göre, Van'ın merkezinde Ermenilerin Müslümanlara oranı üçte-birdir.

Ermenilerin Van'da çıkardıkları ilk isyan 1895 yılındadır. Rus generali Mayewski'nin bildirdiğine göre, Ermeni komiteleri, Ermenileri ayaklanmaya teşvik etmiş, hatta anarşi ve teröre karşı çıkan bazı Ermeni-

(*) Doç. Dr., AK Parti Gaziantep Milletvekili, eski Kültür Bakanı, eski Milli Eğitim Bakanı.

(1) Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1980.s.154.
(2) Orhan Kılıç, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van*, Van Belediye Başkanlığı, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 1996, s.253
(3) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tebcir Olayı*, Ankara, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990, s.22

leri şiddetle cezalandırmışlardır. Bunların en tipik olanı 6 Ocak 1895'te kilisede ayin icra etmeğe giden Papaz Boghos'un(Bogos) öldürülmesidir.⁴ Van'daki olaylarda Van Ermenilerinden çok, dışarıdan, özellikle Rusya'dan gelen Ermeniler ön ayak olmuşlardır. General Mayewski, her vesileyle Ermenilerin 1895'teki Van ayaklanmasındaki kayıplarından söz edildiğini söyler, ancak Müslümanların kayıplarının dile getirilmesiyle ilgili olarak şöyle der: "Maamafih, bu vukuat esnasında Türklerin zayıyatı(biç kimse biçbir zaman hatırına bile getirmemiştir) büyük bir yekün teşkil ediyordu. Kıyam eden Ermeni ibtilalcilerinin bombalarına karşı Müslümanları himaye tarzında hiç kimse faaliyet gösteremedi."⁵

İkinci Meşrutiyetten önce Sultan İkinci Abdülhamid'in yönetimini bahane ederek her vesileyle sorun çıkaran Ermenileri, ikinci Meşrutiyetin ilanı da tatmin etmemiştir. Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Bertram Dickson, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e gönderdiği 30 Eylül 1908 tarihli raporda, Ermeniler'in o günlerde Van'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.⁶ Dickson'a göre, Van'da Ermenilerin Taşnaklar (Daşnaglar) ve Armenistler olmak üzere iki partisi vardır. Taşnaklar aynı zamanda Hınçaklarla sıkı ilişkiler içersindedirler. İkinci Meşrutiyet sonrasındaki ilk milletvekili genel seçiminde Varhad Papazyan'ı Van'da milletvekili seçtiren Taşnaklar'dır. Armenistlerin adayı Terzi-başıyan seçimi kaybetmiştir. Taşnak, aslında bir siyasi partiden çok fedai örgütüdür. Bu örgütün Van'daki önderleri Aram, Varhad Papazyan, Sarkis ve İşhan'dır. Bunların hepsi Vanlı olmayıp Rusya'dan gelme kimselerdir. İkinci Meşrutiyetin ilanı ile birlikte şu veya bu suçtan içeri atılmış bütün Ermeni fedailer serbest bırakılmıştır. İngiliz Konsolos yardımcısı Dickson raporunda ayrıca Ermenilerin Van ve civarında gizlice silahlandıklarını, bu silahların Rusya'dan geldiğini, Van'a birçok Ermeni fedainin doluştuğunu belirtir.

1978-1981 yılları arasında Van'da 1915'teki Ermeni isyanı ve Van'ın Ruslar tarafından işgal edilmesine şahit olan yaşlı va-

tandaşlarımızla röportajlar yapmış, o günlere ait anılarını kasetlere kaydetmişim. 1993 yılında *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi* adı altında yayımladığım kitap, söz-konusu dedelerin, ninelerin anlattıklarına dayanıyordu. 30 küsur yıl önce görüştüğümüz bu görgü tanıklarının hepsinin ses kayıtları şahsi arşivimde korunmaktadır. Ermeni meselesi ile ilgili hatıralarını derlediğimiz yirmi kişinin hepsi bugün itibarıyla vefat etmiş bulunmaktadırlar. Bizim burada da tanıklığına başvuracağımız bu insanlar, o gün olan bite-ni yakından görmüş, olayları bizzat yaşamış kimselerdir. Hemen hepsi Van'ın tanınmış ailelerinden olan görgü tanıklarının çocukları, torunları hâlâ Van'da yaşamaktadırlar.

Görgü tanığı olarak dinlediğimiz kişiler şunlardır: Nafia Çabuker, Ahmet Çinkılıç, Zahide Çoşkun, İbrahim Sargın, İsmail Perihanoglu, Şadiye Talay, Celal Şener, Bekir Yörük, Akif Yurtbay, Hacı Ömer Selçuk, Hacı Şevket Çaldağ, Mehmet Delibaş, Hamit Ekinci, Hamit Camuşçu, Cemal Talay, İsmail Başbüyük, Refik Özkanlı, Müstak Boysan, Salih Taşçı ve Osman Gemicioğlu.

Ayrıca Van'ı tanıma ve tanıtma Derneği tarafından 1963'te yayımlanan *Zeve* isimli kitapçıkta hatıralarına yer verilen Hamza Dayı, Güllü Bacı, Esma Nine ve Menevşe Bacı, Nafia Ana ve Kıymet Başbüyük ile Yrd.Doç. Dr.Ergünöz Akçora'nın görüştüğü⁷ Mehmet Reşit Efendi'nin de anlattıkları burada değerlendirilecektir. Mülakatlarımı yaptığım yıllarda (1978-1981) bu şahıslar vefat ettiklerinden veya kendilerine ulaşamadığım için, zaman zaman mukayese amacıyla onların Zeve ile ilgili tanıklıklarından faydalandım.

Görgü tanıklarının anlattıklarını bazı başlıklar altında toplamak konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

(4) General Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, çev. Mehmet Sadık, haz.Hamit Pehlivanlı, Van, Van Belediyesi Yayınları,1997,s.77

(5) *Mayewski Age.*, s.73

(6) Salahi R.Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vukua Bulan Türk-Ermeni Olayları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988,s.7-10 8f.0371/560/1/37689

(7) Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi" *Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu*, Ankara, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990,s.149-154.

1915 Öncesinde Van'da Ermenilerin Sosyal Statüsü ve Müslümanlarla Ermenilerin İlişkileri

Görüştüğümüz bütün görgü tanıkları, Ermeniler'le çok iyi komşuluk münasebetlerinin olduğundan söz etmektedirler. Köp-rüköylü Zahide Çoşkun, *"Bizim hem köyün içinde, (o zaman Göllü köyünde oturuyormuş) hem de yakın komşu köylerde Ermeni komşularımız vardı. Biz bu komşularımızla Müslümanlarla geçindiğimiz gibi geçinirdik. Herşey iyiydi. Sonra birden dünya bozuldu. Ermeni Komşularımız bize ihanet ettiler"*⁸ demektedir. Zeveli İbrahim Sargın, Ermenilerle Müslümanlar arasında zaman zaman bazı kavgaların yaşandığını ancak bunların iki Müslüman komşu arasında meydana gelebilecek türden anlaşmazlıklar olduğunu ifade etmektedir.⁹

Celal Şener'e göre, *"Ermeniler Van'da çok rahat bir hayat yaşıyorlardı. Bütün ticaret, sanat onların elinde idi. Kunduracıdan tutun da terziye kadar hep Ermeni idi. Çevrenin en zenginleri onlardı. Hatta, çocuklarını Avrupa'ya tahsil yapmak için gönderiyorlardı. Avrupa'ya giden bu tığalar (Ermeni gençleri) orada kandırıldılar."*¹⁰ Bekir Yörük'ün anlattıkları da Celal Şener'in söylediklerini teyid etmektedir: *"Van'da bin taneye yakın dükkân vardı. Bunların yüzde sekseni Ermeniler'e aitti. Ticaret, kazanç, sanat onların elinde idi. Biz o eski gavurlarla iyi geçiniyorduk. Vakta ki, Hıncak, Taşnak komiteleri meseleye el attılar, işte her şey o zaman bozuldu. Ermeni tığaları (gençleri) bu komitelere yazıldılar."*¹¹

İkinci Meşruriyet sonrasında yapılan mahalli seçimlerde Vanlılar Bedros Kapamacıyan'ı belediye başkanı seçmiştir. Bekir Yörük, Müslümanlar şehirde çoğunluğu oluştururken bir Ermeni'nin belediye başkanı seçilmesini *"Bizim Müslümanlar da oyunu ona verdiler. O daba iyi becerir diye bizimkiler itimat ettiler"*¹² şeklinde değerlendirir. Mehmet Delibaş'a göre, Kapamacıyan gerçekten tarafsız bir belediye başkanlığı yapmıştır. Ermeni bir esnafa ceza kestiği için, yani Ermenileri ka-

yırmadığı için Van'daki Taşnak komitesi'nin reisi Aram Paşa tarafından ismine kara haç basılmış ve baba belediye başkanı kendi oğluna öldürtülmüştür. Kapamacıyan'ın oğlu meyhanaya götürülmüş, iyice içirilmiş daha sonra Reis faytonla şehirden geçerken oğlunun sıktığı beş kurşunla ölmüştür.¹³ İsmail Başbüyük'ün beyanına göre, Kapamacıyan sadece zengin bir Ermeni değil, aynı zamanda reis olmadan önce hiçbir Ermeniye işsiz, mesleksiz bırakmayan biridir.¹⁴ Kapamacıyan'ın oğlu tarafından öldürüldüğü ile ilgili olarak Mehmet Reşit Efendi, *"Bunlar kendilerine hizmet etmeyen Ermenileri de yaşatmıyorlardı. Mesela, burada bir belediye başkanı vardı. İsmi yanılmıyorsam Kapamacıyan olacak, bu onlara pek taraftar olmadığından onu oğluna öldürttüler"*¹⁵ demektedir.

1915'te Van'da Ermeniler'in elinde olan sadece sanat ve ticaret değildir. Van Gölü'nde taşımacılık yapan irili ufaklı 400 gemi ve tekne de Ermeniler'e aittir. Konuyla ilgili olarak görgü tanıklarından Şevket Çal-
dağ, *"Gemicilerin hemen hemen hepsi Ermeni idi. Zaten Van'daki sanatkârların, tüccarların çoğu Ermenilerdendi. Binde-biri Müslüman çocuklarını yanına çırak almazdı"*¹⁶ demektedir. Görgü tanıklarından Mehmet Delibaş, Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman eski Van'da Cengüloğlu Agop isminde bir Ermeni'nin yanında kunduracı çırağı olarak çalıştığını belirttiğinden sonra durumunun bir istisna olduğu ile ilgili olarak şu sözleri ilave etmeden geçemiyor: *"Ermeniler kolay kolay bizim Müslümanlardan yanlarına çırak almıyorlardı. Ama nasıl olduysa, adam beni yanına çırak olarak almıştı."*¹⁷

Özellikle gemiciliğin tamamen Ermeniler'in elinde olduğu bütün görgü tanıkları-

(8) Hüseyin Çelik, *Gövenlerin Göziyle Van'da Ermeni Mezalimi*, Ankara, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1993, s.38

(9) Çelik Age., s. 42.

(10) Çelik Age., s. 50.

(11) Çelik Age., s. 52.

(12) Çelik Age., s. 54.

(13) Çelik Age., s. 73.

(14) Çelik Age., s. 86.

(15) Akçora, Age., s.151.

(16) Çelik, Age., s.66.

(17) Çelik, Age., s. 70.

nın üzerinde birleştikleri bir gerçektir. Öyle ki, 1981 yılında kendisiyle görüşmeye gittiğim Hacı Osman Gemicioğlu'nun soyadı beni şaşırtmıştı. Hem Van'ın yerlisi, hem Müslüman, hem de soyadı Gemicioğlu olacak. Bu çelişen bir durumdu. Ben Hacı Osman Efendi'ye "Bir yanlışlık olmasın ya siz Van'ın yerlisi değilsiniz, ya Karadeniz tarafından gelmesiniz veya soyadınızda bir karışıklık vardır" dedim. Bunun üzerine Hacı Osman Gemicioğlu aslen Ermeni olduğunu, 1915 öncesi iskele köyünde oturduklarını, ailesinin gemici olduğunu ve sonraki hikayesini bana anlattı.

Hem yazılı kaynaklar hem görgü tanıklarının anlattıklarına bakılırsa, Ermeniler genellikle sahillerdeki, arazisi verimli köylerde, Kürtler ise daha çok dağ köylerinde oturmaktadırlar. 1915'te Van Ermenileri'nin okuma, yazma, tahsil durumu Van'daki Müslümanlara göre çok daha iyi durumdadır. Tarih başlamadan önce, Ermeniler'in Van'da yayımlanan *Van Kartalı* ve *Araratlı* isimli iki tane gazetesi vardır.¹⁸

İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Ermeniler

İngiltere'nin Van Konsolos Yardımcısı Dickson'un bildirdiğine göre, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile beraber Ermeniler iyice kanun ve nizam tanımaz olmuşlardır. Meşrutiyet'in ilanında en büyük payı kendilerine çıkaran Ermenilerin bütün mahkum ve tutukluları da serbest bırakılmıştır. Dickson, Meşrutiyet sonrasında esen hürriyet rüzgarlarının Ermeniler açısından "Türkiye Ermenileri şimdiye dek eşi görülmemiş bir özgürlüğe sahip olacaklardır."¹⁹ şeklinde değerlendirmektedir.

Görgü tanıklarından Celal Şener, İkinci Meşrutiyet sonrası durumu "savaş başlamadan evvel Ermeniler çok keyifli yaşıyorlardı"²⁰ şeklinde değerlendirirken, bir Ermeni kunduracının yanında çırak olarak çalışan Mehmet Delibaş, Meşrutiyetin ilanından itibaren olan gelişmeyi şöyle özetler:

"Bir sabah dükkânı açtığımda usta bana, 'bir yere ayrılma ben bir yere gideceğim' dedi. Biraz sonra usta gitti. Dönüşünde bana 'Artık hürriyet oldu. Hürriyet ilan edildi: onu kutlamaya gittik' dedi. O günlerde herkesin ağzında 'Hürriyet, Adalet, Müsavat, Yaşasın Millet' sözleri dolaşıyordu. Hürriyeti bizim Müslümanlarla Ermeniler beraber kutladılar. Şehirde davul-zurnalar çalmaya başladı. Ermeniler buna çok sevinmişlerdi. Onlar bizimkilerden çok fazla neşeliydiler. Hürriyet olduktan sonra benim ustanın dükkânına yabancılar gelip gitmeye başladı..."

"Biz de hürriyet olunca her şey bitti zannediyorduk. Bizim hocalarla onların keşişlerini kucaklaştırdılar. Demek ki, bizi aldatıyorlarmış"²¹ şeklinde ifade etmektedir. Mehmet Reşit Efendi ise "İkinci Meşrutiyet zamanındaki Hürriyet, Müsavat, Adalet gibi şeyler onları daha da şımarttı"²² diyerek Şener ve Delibaş'ı teyid ediyor.

İkinci Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ortamında bütün ayrılıkçı hareketlerin daha serbest davrandıkları bir vakıadır. Başından beri İkinci Abdülhamid'in devrilmesi ülkeye meşrutî bir yönetim getirmesi hususunda Jön Türklerle dirsek temasında olan Ermeni komitelerinin, hürriyetin ilanından kendi adlarına yeteri kadar faydalanmaları kaçınılmazdı.

Van'ın Yerli Ermenilerinin İsyana Taraftar Olmaması

Vanlı görgü tanıklarından özellikle şehirde oturanların hepsi yerli Van Ermenileri'nin başlangıçta isyan etmek gibi bir niyetinin olmadığına, bu isyanların Rus Ermenileri ve onların öncülük ettiği komiteler tarafından iğfal edildiklerinde hemfikirdiler. Konuyla ilgili olarak görgü tanıklarının söylediklerine şöyle bir bakalım: "Ne zaman ki Van'da komiteler teşekkül etti, işte o zaman

(18) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara. Türk Tarih Kurumu,

(19) Sonyel, *Age.*, s.10.

(20) Çelik, *Age.*, s.49.

(21) Çelik, *Age.*, s.70-71.

(22) Ergünöz, *Age.*, s.149-150.

Ermeniler başladılar azıtmaya. Aslında Van'ın yerlisi olan Ermeniler çoğu isyana taraftar değildi.”(Celal Şener)²³

Van'daki Hınçak, Taşnak komiteleri meseleye el attılar. İşte her şey o zaman bozuldu. Ermeni tığaları(gençleri) bu komitelere yazdılar.(Bekir Yörük)²⁴

“Biz Van'da Ermeniler'le beraber yaşıyorduk. Önceleri aramızda herhangi bir münaferet(karşılıklı düşmanlık) yoktu. Daha sonra Van'da komiteler peyda olmaya başladı. Hergün Van'a Vanlı olmayan birçok Ermeni geliyordu. Bu yabancı Ermeniler sızım yerli Ermenileri de devamlı isyan için kışkırtıyorlardı. Bu yabancılar hep Rusya'dan gelirdi. Van'daki Komiteleri Aram Paşa diye bir gâvur idare ediyordu. (Akif Yurtbay)²⁵

“Ermeniler yıllardır devleti hiçe sayarak yaşıyorlardı. Ermeniler'le bizim çatışmamıza komiteler sebep oldu. Komiteler halkı mütemadiyen kışkırtıyorlardı. Komite mensupları da devamlı bizim askerlere çatıyorlardı. Komiteler kışkırtmadan evvel ne bizden onlara, ne onlardan bize bir zarar geliyordu. Vakta ki komiteler Van'da yerleştiler, yerlileri kışkırttılar, işte o zaman Ermeniler azdıkça azdı. Yoksa bizimkiler kat'i surette onlara haksız yere ilişmezdi. Yıllarca bizim dedelerimizle onlar beraber yaşamışlar. Ruslar ve diğer devletler onlara muhtariyet va'd etti. Onlara silah ve para verdi”. (Hacı Ömer Selçuk)²⁶

“Komiteler kışkırtmasaydı Van'ın yerli Ermenisi ses çıkarmıyordu. Bütün imkanlar onların elindeydi.” (Hacı Şevket Çaldağ)²⁷

Mehmet Delibaş, 1970'li yıllarda İstanbul'da karşılaştığı aslen Vanlı, Kapalıçarşı'da halıcılık yapan Karapit Nedeniyan isimli bir ermeni vatandaşımızın şöyle teessüf ettiğini nakleder. “Ab sebep olanlar ab, eviniz yıkulsın. Güzel güzel yaşıyorduk. Müslümanların çekmediği sefayı biz çekiyorduk. Bizim gençlerimizi kandırarak kendi emelleri uğruna çalıştırdılar. Şimdi her birimiz dünyanın bir yerindeyiz”.²⁸

Aynı şekilde Van'da çok saygın bir isim olan Şeyh Mehmet Reşit Efendi, Musul'da karşılaştığı yine aslen Vanlı bir Ermeni esnafın kendisini kucaklayarak memleket hasretinden sözettiğini ve şöyle yakındığını anlatır. “Allah o Aram Paşa'ya lanet etsin. Aram Paşa bizi devlet kuracağım diye kandırdı. Böylece bizi yakıtı. Biz Türklerden gördüğümüz insaniyeti hiç unutmayız. Onlar bize dünyamızı kazandırmışken, bizlere şefkatle muamele etmişken, bunlar tekmeledi. Onun için Allah bize bela verdi. Her tarafa dağıldık”.²⁹

“Bir ara da Fransızcamı ilerletmek için Ermeni Merkez Mektebine devam ettim. Orada Ermeni papaz ve öğretmenler bizim gözümüzün içine baka baka Ermeni gençlerine Müslümanlara karşı kin ve nefret tohumu aşılıyorlardı”. (Emekli Albay Hamit Çavuşçu)³⁰

“Ne zaman ki Ermeni tığaları(gençleri) komite kurdular. İşte o zaman Ermeniler bize karşı olan düşmanlıklarını açığa vurdular”. (Refik Özkanlı)³¹

“Şavaş başlamadan 20 yıl kadar önce de Ermeniler Van'da isyan çıkarmıştı. Fakat savaş başlamadan önce genel olarak yüzümüze karşı iyi görünüyorlardı. Bu söylediğim esnaf ve yerli Ermeniler'in tavrı idi. Rusya'dan gelen, Avrupa'ya gidip tahsil gören Ermeni gençleri ise Müslümanları alçaltıcı sözlerle küçük düşürmeye çalışıyorlardı”. (Müştak Boysan)³²

“Yaşlı Ermeniler isyana taraftar değildi. Yalnız Avrupa'da tahsil gören tığalar(gençler) onları zorla işin içine soktular”. (Salih Taşçı)³³

“Doğrusunu istersen Van'daki akli başında Ermeniler isyana taraftar değildi. Çünkü niye isyan etsin? Herşey Ermenilerin elinde idi; bütün servet Ermenilerindi. Komiteler kurulun-

(23) Çelik, Age., s.52.

(24) Çelik, Age., s.50.

(25) Çelik, Age., s.56

(26) Çelik, Age., s.61

(27) Çelik, Age., s.68.

(28) Çelik, Age., s.73.

(29) Ergünöz, Age., s.153.

(30) Çelik, Age., s.77.

(31) Çelik, Age., s.81.

(32) Çelik, Age., s.90.

ca esnafı zorla isyana teşvik ettiler. İştirak etmeyene de hain gözüyle bakıyorlardı". (Osman Gemicioğlu)³⁴

İngiliz konsolosluğunun raporları da yukarıda alıntı yaptığımız görgü tanıklarının anlatılarını onaylamaktadır. Söz konusu raporlarda Ermeni komitelerinin kendileriyle işbirliği yapmayan, onlara katılmayan Ermenilere karşı şiddet uyguladığı da belirtilmektedir.³⁵

Ermeniler'in Silahlanması

Görüştüğümüz bütün görgü tanıkları, Ermenilerin büyük bir isyan için gizliiden gizliye silahlandıklarını ifade etmektedirler. Van'daki en büyük silah depoları yine bir Ermeni'nin ihbarı üzerine ortaya çıkarılmıştır. Anlatıldığına göre Davit isimli bir Ermeni genci, Vatan isminde bir Ermeni kızına aşık olmuştur. Ancak Davit Taşnak komitesine mensuptur. Evlenmesi için Aram Paşa'dan (Aram Manukyan) izin almak zorundadır. Ancak, Aram Paşa bütün ısrarına rağmen, Davit'e evlenme izni vermemiştir. Bunun üzerine Davit Aram Paşa'ya karşı gelmiştir. Aram Paşa derhal Davit'in ismine kara haç basmıştır. Davit'i öldürme işi, en yakın arkadaşı Dacat'a verilmiştir. Dacat, Davit'i kaçıp kaybolması için uyarmıştır, ama Davit, Müslüman olmakla yetinmemiş, bildiği kadarıyla Ermenilerin depoladıkları bütün silahların yerini ihbar etmiştir. Türk ordusuna teğmen olarak kabul edilen Davit, Mehmet ismini almış ve "Muhbir Mehmet" olarak tanınmıştır. Bir gün Hamamönü mevkiinde Dacat'la karşılaşan Davit, arkadaşının kendisini öldürmesine ihtimal vermemiş ama Dacat tabancayla Davit'i öldürmüştür.³⁶

Davit'in ihbarı üzerine başta Yedikilise köyü olmak üzere Ermeniler'in meskûn olduğu birçok mahalde, okul ve kilisede çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Dickson, daha 31 Mart 1909'da yazdığı bir rapor-

da, Ermenilerin Van'daki silahlanma faaliyetine dikkat çekmektedir.³⁷

Bütün görgü tanıkları, Ermeniler'in Van'a silahları, deve yükü ile gelen gazyacı varillerinin içerisinde saklayarak soktuklarını ifade etmektedirler. Nitekim, 1915 Nisanında Van'da Ermeni ayaklanması başladığında Ermeniler'in ne denli silahlandığı ortaya çıkmıştır. Van isyanında Ermeniler'e karşı Türk ordusunda subay olarak görev almış olan Venezüellalı Rafael de Nögalis,³⁸ yayımladığı Hilal Altında Dört Yıl (İspanyolca aslı: Cuatro Años bajo la Media Luna) isimli hatıratında Ermenilerden yana, Müslümanlara karşı bir tutum takındığı halde, Ermenilerin korkunç düzeydeki silahlanmalarını inkar etmez. Kitabında birçok tutarsızlık bulunan Nogales, Van'da 1915'te büyük bir ayaklanma ve Müslümanlara karşı taarruz başlatan Ermenilerle ilgili olarak "Ermenistan'ın halesi ve mukaddes salibin galebesi için, evlerinin kararmış enkazları arasında son nefese kadar mücadele eden Ermenilerin bize gösterdikleri müşkilat çok büyüktü. Fakat fena talih yüzünden din kardeşlerimin felaketi için sarfettiğim zamana lanet ediyorum"³⁹ dediği halde, Ermenilerin Müslümanlar'a karşı silahça üstünlüğünü açıkça ifade eder. Ancak gözden kaçırılmaması gereken husus, bir yandan bir imparatorluğun devlet olarak sahip olduğu silahlar ile Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan bir vilayetteki ayrılıkçı Ermeni komitelerine ait silahlar mukayese ediliyor. Bir ayrılıkçı örgüt, devletten daha fazla silaha sahip olabilmıştır.

(33) Çelik, *Age*, s.92.

(34) Çelik, *Age*, s.95.

(35) Sonyel, *Age*, s.8-10.

(36) Bu olayın farklı görgü tanıkları tarafından anlatılan yorumları için bak. Çelik, *Age*, s.63,71,78.

(37) Sonyel, *Age*, s.21.

(38) (Türkçede yazılışıyla) Nögalis, itilaf devletlerine, asker olmak için müracaat etmiş, ancak kabul edilmemiş maceracı bir subaydır. Daha sonra İstanbul'a gelmiş, Enver Paşa ile görüşmüş ve 3. Orduda uzman olarak göreve başlamıştır. Daha sonra 3. Ordu Kurmay Başkanı Alman Subay Goze'nin izni ile Van vilayetinde Vali Cevdet Bey'in emrinde görevlendirilmiştir. Konunun ayrıntıları ve Nögalis'in tutarsızlıkları için bak. Rafael de Nögalis, *Hilal Altında Dört Yıl ve Buna Ait Bir Cevap*, çeviren ve tenkit eden: Kaymakam Hakkı, İstanbul, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Onuncu Şubesi Yayını 1971, s.58-76.

(39) Rafael de Nögalis, *Hilal Altında Dört Yıl*, çeviren ve tenkit eden Kaymakam Hakkı, İstanbul, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Onuncu Şubesi Yayını, 1931, s.20

"Ermeniler, mavzer tabancaları ile iyi teslib edilmişlerdi (silablandırılmışlardı). Bu tabancalarla kısa mesafelerde iyi netice istihsal ediyorlardı. Adeta makinalı tüfek gibi, 4 ila 6 tabanca ekseriya aynı zamanda bedefe ateş ediyorlardı. Bundan başka bir nevi burgu icat etmişlerdi. Bununla evlerin tuğla duvarlarını çabuk deliyorlardı. Ermenileri bir mevziden attıktan sonra tabancaları diğer yerde birçok deliklerden görünmeye başlıyordu; biz vaziyetin ne şekil aldığı anlayıncaya kadar bunlar ateşleriyle ölüm saçıyorlardı".⁴⁰

Nögalis, Ermenilerin uzun boylu bir isyana hazırlık dönemi yaşadıkların ve seksen hâkim noktada direniş mevzileri hazırladıklarını ifade etmektedir. "Bağlar mahallesi (bugünkü Van'ın kurduğu yer, H.Ç) münferit ve etrafı tuğla duvarlarla çevrilmiş sayfiyelerden ibarettir. Ermeniler bu sayfiyeleri maharetle birbirine raptetmişler ve bu surette kuvvetli mevziler vücuda getirmişlerdir. Topçularımıza mukavemet edebilecek bu tesisattan başka Ermeniler, Van'ın etrafında 80 nokta-i istinat yapmışlardı; bunların ateşi etrafa hâkimdi".⁴¹

Nögalis'in burada sözünü ettiği Ermeni evlerinin birbirine bağlanması yer üstünden değil, yer altından tüneller marifetiyle olmuştur. Görüştüğümüz görgü tanıklarının büyük bir çoğunluğu bu tünellerden ve Ermeniler'in bu yolla haberleştiklerinden ve birbirlerine silah ve insan takviyesi yaptıklarından söz etmektedirler. Yine aynı tüneller vasıtasıyla Müslüman evlerine veya askeri noktalara ulaşır havaya uçurabiliyorlar. Nitekim, Nögalis'in günü gününe naklettiği Van isyanında, 28 Nisan 1915 tarihinde Ermeniler Reşadiye mahallesinin yarısını bu yolla havaya uçurmuştur. Adı geçen bu olayla ilgili olarak düştüğü not şöyledir: "Bugün Ermeniler bir lağım yardımıyla Reşadiye mahallesinin yarısını berhava ettiler; bu mahallede Yüzbaşı Reşit Bey ve Bargiri Kaymakamı Bağlar Mahallesinin büyük kısmına ateşleriyle hâkim bulunuyorlardı".⁴²

Nögalis Ermeniler'in sadece silah depoladıklarından değil, onların bizzat imal

ettikleri toplardan söz etmektedir: "Mabsurların (Ermenilerin, H.Ç) ellerindeki top kendilerinin bizzat imal eyledikleri eski bomba topları idi. Bu topları tuğla evler içinde muhafaza ediyorlar; bunları evler arasından her tarafa, köşelere, methallere ve barakalar arasından müdafaa edilebilecek sokaklara kolayca gönderebiliyorlardı. Ermeniler'in elinde binlerce mavzer tabancasından başka çok miktarda filinta ve tüfek de vardı; bunları senelerce satın alarak depo etmişlerdi. Ermeniler'de, bize çok zayıat verdiren, el bombası da mebzulen mevcut idi."⁴³

Hemen bütün görgü tanıkları Ermenilerin ellerindeki üstün ve o zamana göre modern silahlardan, Müslümanlar'ın ellerinde, hükümetin dağıttıkları dahil, basit martini tüfeklerinden dert yanmaktadırlar. Hatta, bunlardan Şeyhayin köyünden Hamza Dayı, Zeve Köyü'nde Ermeniler'le giriştikleri çatışma esnasında, elindeki basit tüfeğin namlusunun birkaç atıştan sonra patladığını büyük bir teessüfle anlatır.⁴⁴ Bir yanda namlusu patlamasın diye soğan sürülerek soğutulan basit tüfekler, öte yanda Rusya'dan getirilmiş modern silahlar...

Nögalis bütün Ermeni yanlısı tutumuna rağmen, "Ermeniler için her ev bir kale halinde idi"⁴⁵ demekten de kendini alamayacaktır. Ermeniler sadece birer kale haline getirdikleri evlerinden ateş açmıyorlar, kiliselerini de birer taarruz yeri haline getirmişlerdir. Bu kiliselerden gerek kullanım, gerekse mimari tarzı açısından en önemli olanlarından biri Van'ın merkezinde bulunan Peter Pavlos Kilisesidir. Ermeniler bu kilisenin kubbesinden Müslümanlar'a ateş etmişlerdir.⁴⁶

Ermeniler'in silahlarının üstünlüğü karşısında onlara karşı duran aşiret mensupları basit silahlara ve çok sınırlı cephaneye sahiptiler. Nitekim Nogales, bu durumu

(40) Çelik, *Age.*, s.18.

(41) Çelik, *Age.*, s.17.

(42) Çelik, *Age.*, s.28.

(43) Çelik, *Age.*, s.23.

(44) Zeve, İstanbul, Van'ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyet Yayınları, 1963, s.12.

(45) Nögalis, *Age.*, s.25

(46) Çelik, *Age.*, s.26.

“Kürtler fişekten iktisat yapmak için daha ziyade esliba-i ceribalarını (bıçak, süngü gibi) kullanıyorlardı”⁴⁷ cümlesiyle ifade edecektir.

Ermeni Komitacılar Müslüman Milislere Karşı

1915'te Doğu Cephesi yarılınca Van'daki bütün askeri birlikler buraya sevk edilmiştir. Şehirde yok denecek kadar az muharip birlik ve yine az sayıda Jandarma bulunmaktadır. Halbuki, aynı zamanda Rus işgali ile birlikte şehri ele geçirmeye hazırlanan 30.000 silahlı Ermeni vardır.⁴⁸

Ermeniler'in isyanı başlatması üzerine Vali Cevdet Bey tarafından halka kendilerini korumaları için silah dağıtılmış ve aynı zamanda gönüllü milis birlikleri teşkil edilmiştir. Görgü tanıklarının hemen hepsi, esas savaşabilecek erkeklerin zaten çeşitli cephe-lerde silah altında olduklarını, milislerin yaşlı insanlarla henüz yeni buluşa ermiş çocuk denebilecek gençlerden oluştuğunu ifade etmektedirler.

Görgü tanıklarından Ahmet Çinkılıncı “Van'da hiç Osmanlı askeri yoktu, Ermeniler bunu fırsat bilip Vanlıları ateşe tutmuşlardı”⁴⁹ derken, İbrahim Sargın “Van'da asker namına kimse yoktu, bu durumdan istifade eden Ruslar ve Ermeniler işbirliği yaptılar”⁵⁰ ifadesiyle aynı şeyi dile getirmektedir. O günlerde askeri rüştiye öğrencisi olan Celal Şener ise çatışan tarafların mukayesesini de yaparak, “Van'da az sayıda Jandarma vardı ki, o da asayişin sağlanmasında kullanılıyordu. Vali balktan eli silah tutanlara silah dağıtmıştı. Bunlar ihtiyat kuvvetlerini oluşturuyorlardı. Ama ne fayda, silahlar basit, cephane yok, tecrübeli asker yoktu”⁵¹ demektedir. Aynı durumla ilgili olarak Bekir Yörük “bizim buradaki askerlerimiz de Erzurum'un imdadına gitmişti. Biraz Jandarma ile balktan toplanan milis kuvvetleri vardı. Milis kuvvetleri de ihtiyarlardan ve bizim gibi gençlerden kurulmuştu”⁵² derken Akif Yurtbay da söylenenleri teyid etmektedir: “Van'da biraz jandarmadan başka asker namına kimse

yoktu. Sonraları dört-yüz kişilik bir Çerkez çetesi Van'ın imdadına geldi. Bu Çerkezlerin kırk tanesini Hamutağa Kışlasının önünde öldürdüler. Müslümanlar'ın silahları onların silahları yanında hafif kalıyordu”.⁵³

Bu ve benzeri ifadeler, hemen bütün görgü tanıkları tarafından kullanılmıştır. Nispeten nizami konuma getirilmiş Van'daki Hamidiye alaylarının hemen hemen hepsi Rus işgaline karşı Kotur Deresini tutmuşlardı. Dolayısıyla, Hamidiye alaylarından da Van'ın Ermenilere karşı savunmasında yararlanılmamaktadır.

Genellikle Ermenileri asıp kestikleri iddia edilen Kürtlerle ilgili durumlar da daima abartılmıştır. Bölgede feodal bir yapının olduğu, hatta bunun günümüzde bile kısmen devam ettiği bilinmektedir. Kürt aşiretleri kendi aralarında da nesiller boyu süren kan davaları gütmüşlerdir. Ermeniler'le Kürt aşiretleri zaman zaman kendi aralarındaki sorunlara benzer nahoş olaylar yaşanmıştır. Ancak, bunun sistematik ve devamlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim, Rus Generali Mayewski'nin Nortuz(Van) taraflarında misafir bulunduğu ileri gelen bir Ermeni'den dinlediği şu sözler oldukça ilginçtir: “Kürtler'in temeddün etmemiş (medenileşmemiş) akvam olduğuna şüphe yok. Bunların tabiatında biraz vahşet, sertlik, serfürü etmemezlik (baş eğmemezlik) vardır. Fakat hiçbir zaman kendilerine nahak yere isnat olunan muayyip (ayıplar, kusurlar) mevcut değildir. Elbette aralarında katiüt-tarik(yol kesici, eşkerya) da bulunur. Fakat suret-i umumiyyede tebayiinde asıl olarak izzet-i nefis, itibar, dostluk, namusluluk mevcuttur”.⁵⁴

Nögalis de zaman zaman Kürtlerin sergiledikleri bir kısım barbarlıklardan şikayet etmekle beraber, onları eski medeniyetin

(47) Çelik, Age., s.16.

(48) Çelik, Age., s.23.

(49) Çelik, Age., s.35.

(50) Çelik, Age., s.40.

(51) Çelik, Age., s.49.

(52) Çelik, Age., s.52.

(53) Çelik, Age., s.57

(54) Mayewski, Age.,s.130

ahlaksızlıklarına bulaşmamış bir kavim olarak niteler: “Kürtler, eski medeniyetin menfur ahlaksızlıkları ile malul olmadıklarından, Şark-ı Karipte (Yakın Doğuda) nesli-i ati için elverişli bir unsur telakki ediyorum”.⁵⁵

1915 yılının Nisan ayı başında başlayan Van’daki Ermeni isyanı, yaklaşık bir ay sürmüştür. Valilik Müslüman halkın kendini koruması için silah dağıtmıştır. Çatışmalar esnasında iki taraftan da çok sayıda insan ölmüştür. Rusların Muradiye ve Saray ilçeleri üzerinden Van’ı işgal etmeye başlaması ve onlara öncülük eden Rus Ermenilerinin de Van’daki binlerce Ermeniye katılması Müslümanlar için karşı koyma imkanı bırakmamıştır. Daha Ermeni Tehciri söz konusu değilken, Van Valisi Cevdet Bey, 24 Nisan 1915 tarihiyle dahiliye vekaletine gönderdiği telgrafta, Van’daki Müslüman nüfusun Ermeniler’e karşı korumasının artık mümkün olmadığını ve bunları batı illerine göç ettirmenin gerekliliğini ifade etmekte ve bunun için müsaade istemektedir.⁵⁶ Söz konusu tarihte sadece Hınçak ve Taşnak komitelerinin ileri gelenlerinin tutuklanması için Dahiliye Vekaletince emir çıkarılmıştır; ancak, genel bir tehcir henüz söz konusu değildir.

Van’lı Müslümanların Büyük Göçü

Vali Cevdet Beyin Vilayet çapında duyurduğu göç etme talimatı üzerine Vanlılar henüz soğukların hakim olduğu erken bir ilkbaharda yollara dökülmüşlerdir. Görgü tanıklarının ifadelerine göre, Müslümanlar her şeylerini bırakarak sadece, o da sahip olanlar, binek hayvanlarını alıp batıya yönelmişlerdir. Bir kısmı kara yolu ile Tatvan üzerinden Bitlis’e oradan Diyarbakır’a, Urfa’ya, Antep’e Halep’e, Adana’ya ve Konya’ya geçerken, diğer bir kısmı Van-Tatvan arasına Ermenilere ait olan gemilerle gitmeyi tercih etmiştir. Bunların önemli bir bölümü Ermeni gemiciler tarafından özellikle Adilcevaz’da bekleyen Ermeni fedailerine teslim edilmiştir. Çoğu kadın, yaşlı, çocuk ve yaralılarından oluşan bu insanlar Ermenilerce imha edilmişlerdir.

Van serin bir iklime ve soğuk sulara sahip bir yerleşim yeri olduğu için, özellikle güney illerine göçen insanlar buradaki hava ve suya alışmamış, özellikle Güney illerindeki kolera salgınından çok insan hayatını kaybetmiştir. Vanlıların savaş yıllarında yaktığı Ali Paşa türküsunün ilk dörtlüğü söz konusu dramı bütün duygusallığı ile ortaya koymaktadır:

Arpa ektilim biçemedim.
Bir düş gördüm seçemedim.
Alışmışam soğuk suya,
Issi sular içemedim.

Gerçekten de Vanlı ekdiği arpayı biçemedi ve gördüğü kabuslu rüyayı henüz yoramadan yerini yurdumu terk etmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır’da Adana’da, Halep’te Van’ın buz gibi Kehriz ve Zernebat sularını bulmak, tabii, mümkün olamamıştır.

Göç esnasında doğum yapıp vefat eden kadınların dramı, yola dayanamayan yaşlıların acıklı halleri, açlık ve hastalıktan ölen bebeklerin feryatlarını ve özetle bir bütün olarak göç trajedisini görgü tanıklarının hıçkırıklarıyla bölünen ifadelerinde bulmak mümkündür. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, yolculuk esnasında zaman zaman karşılaşılan Ermeni komitelerinin saldırıları ve gidilen yerlerdeki diğer işgaller, yurtlarından ayrılan Vanlıların trajedisini tamamlayan diğer unsurlardır.

Çeşitli sebeplerden dolayı göçemeyenlerin büyük bir kısmı Ermenilerce öldürülürken, özellikle kadınlar çok kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Görgü tanıklarında Nafia Çabuker, Zahide Coşkun, Şadiye Talay, Esmâ Nine ve Güllü Bacı’nın anlattıkları tüyler ürperten türdendir. Timar Nahiyesindeki köylerden toplanan kadınlar toplu halde Van’a getirilirken, birçoğu namusunun kirletilmesi korkusuyla kendini Mermit Çayına atmıştır. Timar mıntıkasındaki yedi köyün halkı göçmek için Van’a gelmiş, ancak İskele ve Kale-

(55) Nögalis, *Age*, s.8

(56) Prof.Dr.Erich Feigl, *Bir Terör Efsanesi*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1987,s.112

çik köylerindeki Ermeniler tarafından çapraz ateşe tutulmuşlardır. Onlar da göl yoluyla göçebilecekleri ümidiyle Zeve Köyüne sığınmışlardır. Ne var ki, burada hem Van Ermenileri, hem de Ruslara öncülük eden Rus Ermenileri tarafından kuşatılmış ve yok edilmişlerdir. Görgü tanıklarından Ermeni asıllı Hacı Osman Gemicioğlu, Zeve katliamı meydana geldiği sırada iskelede oturduklarını ve katliamın ertesi günü bir grup çocukla Zeve'ye boş kovan toplamaya gittikleri ve gördükleri manzarayı şöyle anlatır:

*“Zeve’ye gittiğimiz zaman kokudan geçilmiyordu; burnumuzun kemiği düşecekti sanki... Her tarafta cesetler vardı. Bir evin eşığının önünde acayip bir manzara gördük; Müslümanları bir eve doldurup yakmışlardı. O kadar insan yanmış olacak ki, eşığın altından sızan yağlar kapının önündeki arkın içinde donmuştu. Yani sanki yağ seli kalkmış da sonra donmuştu. Yağ daha tazeydi. Bütün köy yıkık vaziyetteydi. Ben bunu bizzat gözümle gördüm ve hiçbir zaman unutamam. Müslümanlar’ın da Çarpanak Adası’nda aynı şeyi yaptığını duymuştuk. Fakat bunu Ermeniler anlattı. Ben gözümle görmedim”.*⁵⁷

Görgü tanıklarının anlattığı bir çok dehşet manzarasına yukarıdaki örneği vermekle yetiniyoruz.

Nögalis Başkale yolunda artık Van’dan ayrılan Vali Cevdet Bey’den Van’da kalan kadın, çocuk ve yaşlıların Ermenilerce katledildiğini öğrenmesi üzerine şu yorumu yapar:

“Kürtler’de bile bu derece seni hareketler görülemezdi. Zira Kürtler yalnız erkekleri katlediyorlardı, kadın ve çocuklara karşı daha mutedil hareket ediyorlardı ve alenen bir şey yapmazlardı. Bu hadise bana Van’ın muhabarası esnasında yaşadığımız bir vak’ayı hatırlattı. Vak’a şu idi.

Topçumuzun ateşini tarassut için birkaç zabitim ile bir tavan arasında bulunuyordum. Civardaki evin damında Müslüman ihtiyar bir kadın bir ip üzerine çamaşır asıyordu. Erme-

*niler bunu görür görmez şiddetli ateş açtılar ve nihayet ihtiyar kadının vücudunu delik deşik ettiler. Bundan sonra da bize ateş ettiler. Yarım düzine zabıt öldürmektense böyle bedbaht insanları öldürmekle Ermeniler fazla bir zevk duyuyorlardı”.*⁵⁸

Van Ermenilerin eline geçince kalenin güneyinde kurulmuş olan tarihi şehir baştan başa yakılmıştır. Rus işgali tamamlanınca Van’daki Ermeni komitelerinin komutanı Aram Manukyan Van’a vali tayin edilmiştir.

Van’ı terk edip de hayatta kalmayı başarabilen Müslümanlar, 2 Nisan 1918’teki kuruluşun sonrasından sonra yavaş yavaş yurtlarına dönmüşlerdir. Bir fikir vermesi açısından göçen görgü tanıklarından bazılarının kaç kişilik aile efradıyla Van’ı terk edip kaç kişiyle döndüklerine bakıyoruz. Mesela, Cemal Talay yirmi kişilik nüfusu olan bir aile ile Van’ı terk ettiklerini, 1921’de Suruç’tan ayrılıp Van’a geldiklerinde aileden sade kendisi ve bir erkek kardeşi ile hayatta kalabildiklerini söylemektedir.⁵⁹ Mehmet Reşit Efendi, yirmi üç kişilik bir aile ile Van’dan göç edip dönüşte üç kişi kaldıklarını beyan etmektedir.⁶⁰ Refik Özkanlı ise, Van’ın kurtuluşundan sonra askere alınmış ve askerlik dönüşü “Allah’tan başka kimsem yoktu”⁶¹ demektedir.

Yukarıdaki örnekler Ermeni tehcirinden önce Müslüman yer değiştirilmesinin acı sonuçlarını ifade etmek için sanırım yeterlidir.

Tehcir İsyanının Nedeni mi?

Ermenilerin dünya çapında yaptıkları propaganda ve lobcilik faaliyetlerinde genellikle Ermenilerin tehciire zorlandıkları için isyan ettikleri ifade edilmektedir. Nitekim, Avusturyalı şair Franz Werfel 1931 yılında yayımladığı *Musa Dağı’nın Kırk Günü* isimli romanını bu teze dayandırmıştı. Werfel’in

(57) Çelik, *Age.*, s.95.

(58) Nögalis, *Age.*,s.39.

(59) Çelik, *Age.*, s.84.

(60) Ergünöz,*Age.*,s.152.

(61) Çelik, *Age.*, s.89.

kitabı kısa zamanda bütün batı dillerine çevrilmiş ve Avrupa'da çok kötü bir Türk imajının oluşmasına sebep olmuştur. Yıllar sonra Werfel'in dayandığı bilgilerin yanlışlığını, ne gariptir ki, yine bir soydaşı ortaya koymuştur. Prof.Dr. Erich Feigl, Werfel'in dayandığı ve çoğu Aram Andonyan'a ait belge ve bilgilerin yanlışlığını, sahte oluşunu ortaya koymakla yetinmemiş, İngilizce ve Fransızca çevirilerde düşünülen çelişkileri örtbas etmek için yapılan tahrifatı da tespit etmiştir.⁶²

Feigl'e göre, "Ermeniler, Osmanlı Hükümetinin onların yerlerinin değiştirilmesini emretmeden bir ay önce Van'da isyan çıkarmışlardı. Bu da şunu gösterir ki, Van'daki bu isyan, verilen tehcir emrinin bir sonucu değildir; aksine, tehcir emri isyan sonucunda verilmiştir".⁶³

Georges de Maleville, Ermenilerin Van isyanını Tehcir Kanununun çıkarılmasının tek değil, ilk nedeni olarak kabul etmektedir.⁶⁴

Gerçekten de Van isyanı 1915 Nisan başında başlamış ve bir ay sürmüştür. Halbuki, Tehcir Kanunu 14 Mayıs 1331'de (27 Mayıs 1915) çıkmıştır.⁶⁵

Van'da Ermenilere Soykırım Yapıldı mı?

Görgü tanıklarına Müslümanların Ermeniler'i öldürüp öldürmediğini sorduğumuzda aldığımız cevaplar ilginçtir. Özellikle köyde oturanların hepsi, saldırmaya gelen Ermenilere, barış simgesi olarak, köylülerce tuz-ekmek götürüldüğünü, ancak Ermenilerin tuz-ekmeği götüren şahısları katlettiğini söylemektedirler.

Bazılarının Ermenilerin Müslümanlar tarafından öldürülüp öldürülmediğine dair olan sorumuza verdikleri cevapları aşağıya alıyoruz:

"Tabii öldürdüler. Onlar bizi öldürürken biz onların ağzının içine mi bakalım. Ama bu, onların isyanından sonra oldu." (Celal Şener)⁶⁶

"Bizim vicdanımız bizi zulmetmekten meneder. Hele kendi halinde, zavallı insanlara hiçbir Müslüman hakaret etmez. Fakat birisi gelse senin namusunu çiğnese sen ne yaparsın? İşte Van'da gebertilen Ermeniler, komitelerin kışkırtmasından sonra azıp Müslümanların karnına girenlerdir. Dinimiz bize nefsi müdafaayı emretmiş, yani Ermeni silahını gözümüze sokarken elini mi öpseydik?" (Bekir Yörük)⁶⁷

"Hiç yerinde rahat rahat oturan adama dokunulur mu? Tabii onlar baş kaldırıncaya, bizimkiler de ister istemez onların hakkından geldiler". (Akif Yurtbay)⁶⁸

"Rabat durmadılar; Allah da onların belasını verdi. Devletimiz onları vatandaş kabul ederek askere aldı; başladılar arkadan bizim askerimize vurmaya". (Hacı Ömer Selçuk)⁶⁹

"Onlara haksızlık yapılıyor diye isyan etmediler, bağımsız bir devlet kuracağız diye isyan ettiler. Hatta, biz hicretten döndükten sonra dağlara kaçmış olan altı-yüz kadar Ermeni'yi sapa sağlam Rusya'ya gönderdik". (Mehmet Delibaş)⁷⁰

"Müslümanlar onlardan öldürmedi değil, öldürdü ama nefsi müdafaa için. Adam evinde otururken Ermeni evine baskın düzenliyor. Bu adam Ermeniye gebertmesin de ne yap-sın. Bizim dinimiz boyun eğmeyi kabul etmez". (Hacı Şevket Çaldağ)⁷¹

"Allah herkese müstahak olanı verir. Şimdi her biri bir yere dağıldı. Onlar bizim başımıza bela oldu. Allah onlara bela verdi". (Hamit Ekinci)⁷²

(62) Feigl, Age., s.110-142.

(63) Feigl, "Wien, Van, Werfel", Yakın Taribimizde Van Uluslar arası Sempozyumu. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990.s.46.

(64) Georges de Maleville, 1915 Osmanlı-Rus-Ermeni Trajedisi, çev. Nejdet Bakkaloğlu.

(65) Doç.Dr.Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990,s.111.

(66) Çelik, Age., s.51.

(67) Çelik, Age., s.54.

(68) Çelik, Age., s.57.

(69) Çelik, Age., s.63.

(70) Çelik, Age., s.72.

(71) Çelik, Age., s.70.

(72) Çelik, Age., s.71.

“İşte böyle, hem bizim kucağıımıza oturmuş, hem de bizim sakalımızı yoluyorlardı”. (Cemal Talay)⁷³

“Son zamanlarda onlar bizimkilere saldırmaya başlayınca bizimkiler de haliyle onlardan intikam alıyorlardı. Yoksa onlar bize saldırmadan biz hiçbir zaman onlara saldırmazdık”. (Salih Taşçı)⁷⁴

Sonuç

Görgü tanıklarından edindiğimiz izlenime göre, Ermeniler hırslarına mağlup olarak Doğu’da bağımsız bir devlet kurma emeline kapılmış ve bunun için terör dahil her vasıtayı meşru görmüşlerdir. Silahla saldırıya geçen Ermenilere tuz-ekmekle karşılık verilmiş ama bu, onları durdurmaya yetmemiştir. Gerek Müslüman vatandaşlar ve gerekse devletin güvenlik kuvvetleri tarafından öldürülen Ermeniler, Ermeni oldukları için değil, asi ve saldırgan oldukları için öldürülmüşlerdir. Dünyanın hiçbir yerinde silahla saldıran insanlara çiçek buketleri ile karşılık verilmez, verilmemiştir. Bu özellikle savaş durumunda daha da geçerlidir. Osmanlılar’ın Ermeniler’e soykırım uygulamak gibi bir niyeti olsaydı, bunu Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapardı. İnsanlar düşman bildiklerini en güçlü oldukları zaman imha ederler, en zayıf oldukları zaman değil. Bir yandan Galiçya’dan Yemen’e kadar bir yığın cephe de fiili savaş halinde olmak, öte yandan daha birkaç yıl önce devlette çok kritik üst düzey mevkilere getirdiğiniz Ermeniler’e soykırım uygulamak. Bu gerçek olmadığı gibi, akli ve mantuki de değildir.

Tam savaşın ortasında bir de silahlı Ermeni isyanı ile karşılaşan Jön Türk Hükümeti de, başka herhangi bir devletin yapacağını yapmış, Ermenilerin yardımıyla ilerleyen Ruslar karşısında Müslüman nüfusundan bölgeyi

terk etmelerini emretmiştir. Ardından, Van bölgesi Ermenilerinin Doğu Anadolu’nun bu önemli şehrini silah kullanarak zaptetmesi ve işgalci Rus Ordusuna teslim etmesi karşısında, Anadolu’da yaşayan Ermeni nüfusunun sadakatine artık itimat edilemeyeceği kanaatine varıp, Ermenilerin savaş bölgesinden uzak yerlere nakledilmesini emretmiştir. 1915 yılında Van bölgesinde hüküm süren özel şartlar altında, hiç kimse soykırımdan bahsetmemelidir. Cereyan eden olaylar Türklerin meşru müdafaalarından ibarettir. Acı bir gerçektir ki, kan dökme başka kan dökmelelerine yol açar.

Bir soykırımdan değil, bir mukateleden söz edilebilir. Mukatele işteş bir fiildir. Bu işin iki tarafı vardır. Taraflar hem özne, hem nesne durumundadırlar. Tarihte birbiriyle savaşmamış çok az ulus vardır. Çanak-kale’de on binlerce şehit veren Türk milleti, bunun hesabını bugün İngilizlerle görmeye kalkışmadığı gibi, tarih boyunca savaştığı Rusya ile de oturup geçmişin muhasebesini yapmıyor. Tarih ibret ilmidir. Geçmişten ders almak, günü doğru inşa etmeyi ve geleceğe sağlam yürümeyi sağlar. Tarihteki acıları deşmek, eğer barışa, dostluğa hizmet edecekse değer. Avrupa ve Amerika’daki Ermeni diasporası bilmelidir ki, mevcut gayretiyle binbirdertle boğuşan fukara Ermenistan’a iyilik değil, kötülük ediyor.

Ermeni halkının tarih boyunca çektiği sıkıntılar, uğradığı haksızlıklar elbette bilimsel olarak ortaya konmalı. Ancak bunları yeni sıkıntı ve haksızlıkların vesilesi yapmak hiç kimseye fayda sağlamaz. Barış, ancak yeni ve temiz sayfalar açmakla sağlanabilir. Ölen her insanın, ister Müslüman olsun ister başka dinden, acısını yüreğimizde hissedebilirsek insanlık bundan kazançlı çıkacaktır.

(73) Çelik, *Age.*, s.85.

(74) Çelik, *Age.*, s.93.